

Obsah

Poděkování	9
Předmluva (<i>Miloš Havelka</i>)	11
Úvod	14
1 Kvalita demokracie v Česku aneb málo vědecký úvod do problematiky	19
2 Občanská společnost	28
2.1 Empirická perspektiva	33
2.2 Spory o vymezení pojmu – generalisté, maximalisté, minimalisté	35
2.3 Normativní perspektiva	42
2.4 Komplementární (činnostně-strukturní) perspektiva	46
2.5 Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu	58
3 Občanská společnost v českých zemích: historické předpoklady, formy a perspektivy	65
3.1 Rakouské období	65
3.1.1 <i>Německé národní hnutí a německé Rakousko</i>	68
3.1.2 <i>Světáci versus uvědomělí národovci</i>	70
3.1.3 <i>Rakousko v Evropě</i>	73
3.1.4 <i>Veřejnost, česká společnost a politika</i>	75
3.1.5 <i>Společnost bez vlastního státu a její politika</i>	91
3.1.6 <i>Hospodářský nacionalismus, jeho formy a předpoklady aneb šestkrát málo</i>	107
3.1.7 <i>Dílčí shrnutí a východiska</i>	130
3.2 První Československá republika	133
3.2.1 <i>Boj o stát</i>	138
3.2.2 <i>Stát stran aneb z obrany do útoku</i>	140
3.3 Komunistické období	150
3.4 Obnova demokracie a budování občanské společnosti po roce 1989	157
3.4.1 <i>Občanská pasivita</i>	162

3.4.2	<i>Slabá veřejnost</i>	165
3.4.3	<i>Krise institucí</i>	167
3.4.4	<i>Krise důvěry</i>	176
4	Důvěra a instituce	183
4.1	Institucionální analýza: kulturní a funkcionální paradigma (Giddens, Luhmann)	186
4.2	Diskuse mezi zastánci asociativního a institucionálního přístupu (Putnam, Rothstein)	190
5	Modernita a identita	204
5.1	Časoprostorové rozpojení a krize paměti	208
5.2	Nacionalismus a politika identity	213
6	Občanská společnost v Evropě	218
6.1	Evropeizace národního státu	219
6.2	Evropská občanská společnost a aktivní hranice	224
6.2.1	<i>Formy, sociální funkce a proměny hranice</i>	226
6.2.2	<i>Aktivní hranice, kolektivní identity a kulturní střetávání</i>	228
6.2.3	<i>Aktivní hranice a pozitivní identity</i>	233
6.2.4	<i>Sféra evropských veřejností</i>	235
6.2.5	<i>Aktivní hranice a evropská veřejná sféra</i>	239
6.2.6	<i>Aktivní hranice, naši neznámí a veřejné učení – směrem k demokratické integraci</i>	243
6.2.7	<i>Obsluhování aktivní hranice a analytické možnosti konceptu – ilustrativní podpora</i>	245
6.2.8	<i>Dílčí shrnutí</i>	250
	Závěrečné shrnutí a hodnocení	253
	Literatura a prameny	275
	Seznam schémat, tabulek a grafů	290
	Jmenný rejstřík	291
	Věcný rejstřík	

Poděkování

Kniha představuje jakési opus magnum, ve kterém shrnuji a propojuji úvahy, koncepty a argumenty, kterými jsem se zabýval v posledních patnácti letech, a není možné poděkovat všem kolegům, přátelům a studentům, bez kterých by tato kniha nevznikla. Jmenovitě bych přeci jen rád zmínil historika Eduarda Kubů, který mne navedl na zkoumání projevu ekonomického nacionalismu jako významného prvku formování občanské společnosti v českých zemích. Tento počáteční impuls byl pro mne nesmírně důležitý a přínosný. Vřelý dík patří také mé milé kolegyni Vladce Dvořákové, která byla dlouholetou vedoucí mé domovské katedry politologie na VŠE a která mi v průběhu let poskytovala neustálou podporu a tvůrčí i přátelské pracovní zázemí. Dále nemohu nezmínit svého otce Karla Müllera staršího, který zůstává mým nejcennějším rádčem i diskutérem a který se autorsky podílel na kapitole (4.1), jež se zabývá institucemi. Za kolegiální podporu a podnětné rozhovory chci poděkovat také Miloši Havelkovi. Za pomoc při cizelování finálního textu patří dík mé sympatické kolegyni Adéle Matějkové a mému bratroví Liboru Müllerovi. Nedocenitelnou pomoc při zpracovávání odkazového aparátu mi poskytly vždy ochotné studentky Magda Fričová a Kamila Hlaváčová. Velmi přínosná byla také píle pana redaktora Aleše Kysely, který přišel mimo jiné s nápadem doplnit fotografie popiskami a sám formuloval řadu návrhů, které jsem v knize uplatnil. Děkuji také paní redaktorce Lence Svobodové za milou a velmi trpělivou (neboť zdánlivě nekončící) komunikaci nad rozpracovanou knihou. Za finanční podporu děkuji také Grantové agentuře České republiky.

Předmluva

Politolog střední generace Karel B. Müller, známý zejména svou úspěšnou knihou *Češi a občanská společnost*, ve své nové publikaci *Češi, občanská společnost a evropské výzvy* (s orientujícím podtitulem *Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici*) rozvíjí některé své starší analytické motivy, aktualizuje je s ohledem na zkušenosti české politiky posledních 25 let a zároveň otevírá nové problémy, jež s tím souvisejí. Především dávný problém českého „nacionalistického liberalismu“, diskutovaný od konce předminulého století, jímž je dodnes přežívající „mladočeské“ propojování liberalismu s nacionalismem.

Problémy, které odtud pocházejí, vrhají svůj dlouhý stín na naši politickou současnost. Nejen v přeceňování možnosti „národního státu“ jako alternativy k evropské integraci, ale také v podceňování tlaků ekonomické globalizace, jímž národní státy nebudou s to čelit. Zatímco v XIX. století bylo možné hovořit o „předzjednané“ vzájemné závislosti politických a ekonomických elit opřené o etnické a kulturní sebeuzavírání do státních hranic, o omezené konstrukce národních, kulturních a občanských identit a případně o jejich politicky mobilizační zneužívání, v dnešní době se podobné předpoklady a souvislosti existence národních států rozpadají. Problémy vznikající z nezávislosti kapitálu na národním prostředí, a nadnárodní fluktuace kapitálu vůbec, jsou spojeny s daňovými úniky a převody zisků do daňových rájů, s cestami investorů za levnou pracovní silou, nehledě na otázky životního prostředí, na migrace a etnické konflikty atd. Nic z toho už dnes není možné řešit jen politickými prostředky národních států (zejména ne nacionalismem a omezeně vykládaným liberalismem), nebo dokonce nějakými mezistátními dílčími a rezortními dohodami, ale jen komplexně a systémově prostřednictvím vytváření nadnárodních principů soužití a spolupráce. Evropská integrace zde není jen humanistickou a demokratickou výzvou porozumění, spolupráce a tolerance, jak jí kdysi chtěl rozumět v *Nové Evropě* T. G. Masaryk, ale reálnou nutností, jak pro podobné procesy vytvářet

institucionální rámce, jak posouvat jejich řešení na vyšší úroveň a také kultivovat politickou kulturu národů; v tomto ohledu je i strategickou nutností vývoje tzv. národních zájmů směrem k zájmům celoevropským. Při tom všem samozřejmě a zároveň nutně roste význam společnosti jako zvláštní sféry mezi individuem a státem, potřeba občanského utváření společnosti, které už pro skotské osvícence (Adam Ferguson, Adam Smith, John Millar a další.) bylo jednou ze zábran proti korupčnímu zneužívání jen politicky a komerčně organizovaného soužití a budování umělých rozdílů mezi lidmi. Zájmy a potřeby občanské společnosti může stranická demokracie sice reprezentovat, ale vždy jen do určité míry.

Z tohoto hlediska není oživení zájmu o ideu občanské společnosti pouze efektem boje stredoevropských disidentů (jako byli Václav Havel, Adam Michnik či György Konrád a další) a plodem jejich obrany lidských a občanských práv, ale také – což se v pozdějším vývoji potvrzuje – hledáním odpovědi na potřeby utváření politického života individuí a skupin v nově vzniklé situaci po rozpadu sovětského impéria. Z počátku se mnohým mohlo zdát, že se v proklamacích občanské společnosti jedná jen o vytváření prostoru pro nástup disidentů a disidentských hnutí jako nových aktérů politiky, kteří nemohli důvěřovat stávajícím politickým systémům stran a přežívajícím způsobům institucionálního chodu moci a kteří se ve svých programech změn potřebovali opřít o nejširší konsenzus veřejnosti. K „horizontové ideji“ občanské společnosti, jejíž realizace se nám vzdaluje v míře, již se k ní přibližujeme, proto nepatří jen řešení vztahů soukromé a veřejné sféry, ale také (nebo dokonce především) kontrola vztahů mezi hospodářstvím a politikou, způsobů politického panství, výkonů státní moci a reprezentace zájmů občanů v podmínkách integrativního chápání evropské spolupráce. Hodnoty a aktivity, objevující se v diskusích o veřejné sféře, nelze totiž chápat jen jako „soukromé“, ale jako výraz (často většinových) zájmů a potřeb širších skupin společnosti.

Pro výklad vzniku, povahy a významu tohoto nového kontextu českého politického života na počátku XXI. století a jeho jednotlivých jevů autor znovu aktualizuje již poněkud vyčerpané a často kontroverzně vykládané koncepty „demokracie“, „reprezentace“, „občanství“, „odpovědnost“, „identita“ atp. a redefinuje posuny jejich funkcí i významu. A vedle toho zavádí celou řadu diferencujících a u nás méně známých analytických politologických termínů, jako např. *rovnováha*, *globalizovaná modernita*, *nedokonalost*, *pravda jako veřejný zájem*, *aktivní hranice*, *občanský kód*, *pozitivní identity*,

veřejné učení, přes/hraniční utváření politické vůle atp., které mu umožňují nová a často nečekaný vhled do současných problémů politiky, života společnosti a utváření veřejného prostoru.

Ve svém pojmosloví i zaměření analýz se autor vyrovnává s reprezentacemi soudobé politologické (J. Rifkin, J. Alexander, E. Shils,), filozofické (CH. Taylor), sociologické (A. Giddens, N. Luhmann, U. Beck, K. Eder) i klasické (A. de Tocqueville, E. Renan, M. Weber) literatury k problému, pečlivě diferencuje její analytické možnosti a odlišuje různé funkce europeizace politiky, demokracie společnosti i podob občanské společnosti (participační, ochrannou, legitimizační a integrační) a v závislosti na tom pak charakterizuje i jejich různá a u nás dosud komplexně a z nadhledu nediskutovaná pojetí.

Demokracie, občanská společnost a evropanství k sobě dnes patří způsobem téměř konstitutivním, což se samozřejmě zdá jen některým z nás. Jejich modernizační potenciál pro život společnosti i rozvoj naší civilizace nelze nevidět. Význam knihy Karla B. Müllera podle mne spočívá v tom, že nabízí vysvětlení genetických i systémových předpokladů podobných souvislostí, nutí diferencovat a tím i rozvíjet naše dosavadní přesvědčení a tak hlouběji rozumět naší přítomnosti.

Miloš Havelka

Úvod

Leitmotivem předložené publikace je porozumění předpokladům a podmínkám udržitelnosti demokratického vládnutí v Česku a v Evropě. Jsou Češi „vakcinováni“ historickou zkušeností občanské společnosti? A pokud nedostatečně, jaké podmínky jsou nutné k tomu, aby Češi dokázali tuto zkušenost rozvíjet a dále posilovat? Jistá schizofrenie celé „postkomunistické“ střední Evropy spočívá v potřebě budovat i překonávat zároveň rámec demokratického národního státu. Snaha vytvářet demokratické instituce je zároveň doprovázena transformací těchto institucí v rámci nadnárodní evropského vládnutí. Snaha o produktivní komplementaritu procesů *demokratizace* a *evropeizace* představuje jednu z hlavních výzev také pro současnou českou společnost. Domnívám se, že není smysluplné ani produktivní zkoumat a uvažovat o procesech demokratizace bez ohledu na nadnárodní kontext evropské integrace, nýbrž je třeba se pokoušet obě tyto poznávací perspektivy analyticky, teoreticky i normativně propojovat. Otázky rozvíjení občanské společnosti jsou relevantní jak v souvislosti s demokratizací národního státu, tak v souvislosti s budováním nadnárodního demokratického a institucionálního rámce. Alternativní název této knihy by proto také mohl znít *Pohled z Řípu na občanskou společnost čtvrt století po pádu komunismu Evropě*. Snaha o propojení těchto dvou poznávacích perspektiv (demokratizace a evropeizace) rezonuje v řazení jednotlivých kapitol. Struktura knihy je však koncipována také tak, aby bylo možné ke každé kapitole přistupovat samostatně.

Předložená publikace se zabývá otázkami občanské společnosti a nutně vychází z mé poznávací perspektivy jakožto autora. Jde v jistém smyslu o souhrnný výkaz badatelských, pedagogických, občanských, politických a v neposlední řadě i zcela osobních zkušeností, které jsem nabýval, rozvíjel a tříbil zhruba v posledních patnácti letech. Práce však navazuje na mé badatelské počátky, které sahají do mých doktorandských studií ve druhé polovině devadesátých let. Můj zájem o otázky občanské společnosti však sahá

až do první poloviny devadesátých let, kdy v intelektuálních kruzích silně rezonoval sice ne příliš šťastně politizovaný, ale v mnohém přece jen přínosný „spor o občanskou společnost“, který v jistém smyslu kulminoval kolem přelomu tisíciletí v souvislosti s iniciativami *Impuls 99* a *Děkujeme, odejděte* (Nekvapil 2003). Závěry mých dřívějších prací najde čtenář této publikace v teoreticky sevřenější a empiricky revidované i doplněné podobě, ale především koncepčně i argumentačně těsněji svázané s problematikou evropeizace, které se věnuji v posledních letech. Je třeba také říci, že struktura práce vychází vstřícně mým pedagogickým potřebám a zájmům, neb představuje průsečík neustále se proměňujícího kurzu o občanské společnosti, který se v průběhu času uzpůsobuje měnícímu se politickému a sociálnímu kontextu. Tento kurz jsem v posledních deseti letech vyučoval na Vysoké škole ekonomické v Praze a v menším rozsahu také na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a na Metropolitní univerzitě Praha.

První, úvodní kapitola představuje (částečně ironizující) topografickou interpretační skeč na pomezí vizuální sociologie, antropologie, politologie a publicistiky. V jistém smyslu plní roli úvodního (či závěrečného – nechť si čtenář vybere) shrnutí zkoumané problematiky. Tato kapitola je reflexí mé příležitostné publikační aktivity a snahy sdělovat badatelské poznatky (ve smyslu tzv. dvojí hermeneutiky) směrem k laické veřejnosti. Mezi poučenou laickou veřejnost je třeba počítat také studentstvo, proto jsem její zařazení považoval za vhodný (a snad osvěžující) doplněk.

Druhá kapitola, která se zabývá koncepční diskusí o občanské společnosti a ve které představuji své komplementární pojetí občanské společnosti, je v jistém smyslu klíčovou kapitolou, neboť předjímá strukturu posuzování stavu občanské společnosti v polistopadovém Česku (poslední část třetí kapitoly) a strukturuje také kladení otázek týkajících se evropeizace občanské společnosti (šestá kapitola). Tato kapitola představuje revizi přístupu, který jsem poprvé načrtl v roce 2002 ve své disertační práci *Češi a občanská společnost* (Müller 2002), později koncepčně utáhl a publikoval v *Sociologickém časopise* (Müller 2003) a v upravené podobě opět předložil v *British Journal of Politics and International Relations* (Müller 2006).

Třetí kapitola se zabývá interpretací historických předpokladů a formováním občanské společnosti v českých zemích v měnících se ústavněprávních (a geopolitických) podmínkách, včetně pokusu o posouzení toho, jak si občanská společnost vede pětadvacet let po „sametové revoluci“. Z tohoto

důvodu je třetí kapitola rozčleněna do čtyř částí (podkapitol), které se postupně zabývají obdobím po roce 1848, první republikou, obdobím „komunismu“ a obdobím po roce 1989. První tři historické části třetí kapitoly jsem poprvé publikoval v roce 2002 jako součást své disertační práce. Zde předložený text je upraven a doplněn množstvím relevantních titulů, které mi pomohly detailněji rozpracovat jisté argumentační linie (například roli české „dynastické identity“ jako součásti nedostatečné parlamentní státotvornosti v období habsburského státu) i interpretace konkrétních událostí (například povahu tzv. moravského paktu). Poslední, čtvrtá část třetí kapitoly představuje reflexi současné situace; text stejné struktury, avšak bez zde předložené poznávací a argumentační bohatosti je součástí mé publikace *Politická sociologie*, která vyšla poprvé v roce 2008 a podruhé v roce 2012.

Čtvrtá a pátá kapitola tematizují a interpretují dva problémové a úzce provázané obecné okruhy otázek, které mají pro téma občanské společnosti zásadní význam; otázky role institucí a otázky proměn kolektivních identit, ke kterým dochází v důsledku modernizačních procesů. Obě tyto kapitoly, jejichž fragmenty jsou součástí mé habilitační práce *Evropa a občanská společnost* (Müller 2008), tvoří tematické a argumentační přemostění mezi problematikou demokratizace (postkomunistického Česka) na straně jedné a problematikou evropeizace (demokratického Česka, ale nejen jeho) na straně druhé. Čtvrtá kapitola (kterou jsme napsali společně s mým otcem Karlem Müllerem) se zabývá otázkami důvěry a ptá se, jakou roli hrají instituce v demokratické společnosti a jaké faktory nejvíce ovlivňují posilování a oslabování mezilidské i institucionální důvěry. Pátá kapitola se pokouší o interpretaci obecnějšího kontextu proměn kolektivních identit a politické legitimacy, které probíhaly na pozadí modernizačních změn a tlaků. Tato interpretace nám nejen pomůže lépe porozumět kontextu utváření moderní české společnosti, ale také kontextu proměn kolektivních identit v souvislosti s procesy evropeizace a globalizace.

Konečně poslední, šestá kapitola, jejíž struktura je odvozena ze zmiňovaného komplementárního pojetí občanské společnosti, se zabývá podmínkami a formami evropeizace kolektivních identit, veřejné sféry a národního státu i interpretací vzájemných rezonancí a vazeb těchto tří rovin evropeizace. Tato kapitola dále představuje koncept *aktivní hranice* jako klíčovou matici (nexus) evropeizace kolektivních identit a veřejných sfér, které považuji za klíčové dimenze evropské občanské společnosti. Koncept aktivní hranice

jsem poprvé představil v březnu 2011 na semináři v Oberwiesenthalu, který pořádala Česko-saská vysokoškolská iniciativa (Müller 2013). Koncept jsem později předložil a diskutoval na řadě odborných konferencí i veřejných fór. Kapitola je upravenou verzí článku, který jsem předložil ve slovenské *Sociologii* (Müller 2014).

Pokud jde o metodologii předkládané publikace, je nutno uvést, že komplexnost předmětu nedovoluje omezit se na metodický postup jednoho jediného oboru. Takováto pluralita metod je dnes v sociálních vědách zcela běžná, ba samozřejmá a stejně tak i předkládaná práce kombinuje „individualizující“ idiograficky orientovaný a „generalizující“ nomotetický přístup při práci s teoretickým i empirickým materiálem. Předkládaná práce je silně koncepčně a normativně orientována, její těžiště tedy leží především v sekundární literatuře, nikoli však výlučně. Především v historizující třetí kapitole jsem kromě sekundární literatury a příležitostně citovaných dobových tiskovin vycházel z diskurzivní analýzy projevů (především ekonomického) nacionalismu v dobovém tisku. Pracoval jsem s kompletními ročníky *Národních listů* z let 1861, 1868, 1873, 1895 a s kompletními ročníky *Naší doby* z let 1894–1899, 1912 a 1913. Šlo především o monitoring, analýzu a vyhodnocení projevů etnicky motivovaného ekonomického protekcionismu (hesla *Svůj k svému*) v podmínkách integrující a liberalizující se ekonomiky habsburského státu. Také v otázkách interpretace a hodnocení vývoje polisopadové občanské společnosti jsem vycházel z četných empirických šetření, která jsou vždy odkazována v textu samém.

Také v otázkách porozumění a hodnocení stavu současné občanské společnosti v Česku jsem částečně vycházel z primárních zdrojů, které jsem shromáždil metodou akčního výzkumu a zúčastněného pozorování. K tomu mi pomohlo moje čtyřleté angažmá místního zastupitele ve městě Černošice, kde jsem si mezi březnem 2010 a říjnem 2014 vedl výzkumný deník. V průběhu tohoto čtyřletého období jsem se jako zastupitel města účastnil více než třiceti (veřejných) jednání městského zastupitelstva, zhruba stejného počtu interních jednání politické platformy Věci černošické, která mne do volené funkce nominovala, více než deseti nejrůznějších jednání orgánů obce a veřejných slyšení se spoluobčany. Ve stejném období jsem se (z pozice představitele veřejné moci) účastnil více než dvou set méně či více formálních jednání (a rozhovorů) se spoluobčany Černošic o nejrůznějších otázkách obecního významu a více než tří desítek rozhovorů s představiteli

veřejné moci z jiných místních samospráv. Musím přiznat, že tato zkušenost mi nabídla nedocenitelnou teoretickou inspiraci i empirický materiál. Tuto badatelskou zkušenost jsem měl také možnost prezentovat a diskutovat na dvou konferencích Otevíráme radnice I a Otevíráme radnice II, které v únoru 2014 a v březnu 2015 zorganizovala na Vysoké škole ekonomické katedra politologie a Fond Otakara Motejla.

Konečně chci také otevřeně doznat, že nezanedbatelný vliv na formování mého přístupu měla také moje rodinná zkušenost, která mi otevřela přístup do kulturně „cizorodého“ britského kontextu, čímž mi poskytla další cenné souřadnice pro možná hodnocení domácího českého prostředí. Nejen moje manželka, ale také mé dvě děti mi nabídly velmi podmanivý a inspirativní příklad i osobní zkušenost nových Evropanů, kteří jsou bytostně spojeni s různorodými kulturními kontexty a kteří integrálně a niterně propojují zkušenost, kterou v této publikaci nazývám *aktivní hranicí*. Je proto celkem srozumitelné, že tuto knihu věnuji právě jim – Josie, Lole a Zakovi.